

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ Ε. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ

ΤΑ «ΣΥΣΤΗΜΑΤΑ ΤΩΝ ΕΜΠΟΡΩΝ»
ΤΗΣ ΣΜΥΡΝΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗΣ
(1806-1820)

Η ανακοίνωση δεν έχει σκοπό να επαναλάβει, έστω και με κάποιες προσθήκες ή διαφοροποιήσεις, όσα γνωρίζουμε για τα Συστήματα των Ελλήνων μεγαλεμπόρων του εξωτερικού εμπορίου στην Οθωμανική Αυτοκρατορία από το 1790 ως το 1820¹.

Εκκινώντας από ερωτήματα πολιτισμικής ιστορίας θα προσπαθήσω να συνδέσω τη σημαντική συμβολή αυτών των ιδιότυπων συσσωματώσεων, που απομακρύνθηκαν από τις παραδοσιακές συντεχνίες και κινήθηκαν προς τα σύγχρονα εμπορικά επιμελητήρια, επιδιώκοντας τη δημιουργία διεισδυτικής αιχμής για την κοινωνική αποδοχή των αναγεννητικών κηρυγμάτων μιας κοσμογονικής εποχής.

Η ίδρυση των Συστημάτων των εμπόρων μπορεί να θεωρηθεί για τους Έλληνες μια λογική εξέλιξη: οι τολμηροί πραγματευτάδες και ναυτικοί των αέναων προσπαθειών και της άγρυπνης παρουσίας εκμεταλλεύτηκαν τις νέες δυνατότητες που δημιούργησε η συγκυρία: διεκδίκησαν μέρος του εξωτερικού εμπορίου που ανήκε κυρίως στις δραστηριότητες των ξένων εμπόρων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, και πέτυχαν μεγαλύτερα προνόμια από εκείνα που δίνονταν στους ξένους με τις διομολογήσεις.

Αξίζει να επισημανθεί ότι και η Οθωμανική Αυτοκρατορία του

Σουλτάνου Σελίμ του Γ', στο πλαίσιο της δικής της προσπάθειας να αντιμετωπίσει την κρίση, δεν θεωρούσε αναγκαστική λύση την παροχή των προνομίων αυτών στους ραγιάδες, αλλά δική της πρωτοβουλία την ίδρυση ενός νέου θεσμού, του Συστήματος.

Ας διαβάσουμε παράλληλα τις πηγές.

Πρώτα από βεράτι παραχώρησης εμπορικών προνομίων, τον Δεκέμβριο του 1806:

Η εξασφάλιςς θεία συνάρσει της ευημερίας μιας χώρας και η επέκτασις του εμπορίου αυτής στηρίζεται πάντως εις τον σεβασμόν και την εποπτεϊαν επί των εμπόρων και ραγιάδων, αλλά εξαρτάται και από την κοινήν προσπάθειαν. Προς εξασφάλισιν των απαιτουμένων επί του προκειμένου μέσων και την τήρησιν και τον σεβασμόν των νόμων και των κανόνων των διαφόρων κρατών και των τύπων και εθίμων των διαφόρων εθνών και εις περίπτωσιν, καθ' ήν αι εμπορικάι σχέσεις των νυν διά ξηράς και θαλάσσης μετά της Ευρώπης εμπορευομένων και των εν τω μέλλοντι επιθυμούντων να ασκήσουν το εμπόριον φόρου υποτελών ραγιάδων του υψηλού κράτους Μου ήθελον συστηματοποιηθή και υπαχθή εις μίαν τάξιν, είναι καταφανές ότι θα επεξετείνετο ύπτω το εμπόριόν των και θα προσεπόριζε μεγάλα οφέλη και εις τους ιδίους εμπόρους και εις τα τελωνεία. Οι επιθυμούντες εκ των εμπόρων ραγιάδων του υψηλού κράτους Μου να εμπορευθούν μετά της Ευρώπης δυνάμει τους εκδοθέντος θαυμασίου αυτοκρατορικού φερμανίου Μου τακτοποιούνται ως εξής: Μεταξύ των εμπόρων τούτων διά της συμφωνίας και εκλογής όλων διορίζονται δύο αντιπρόσωποι, οίτινες κατ' έτος αντικαθίστανται και πάλιν διά της εκλογής άλλων και διορίζονται άλλοι δυνάμει υψηλής διαταγής.

Εις τον κατόπιν υψηλού φερμανίου Μου εκδοθέντα νόμον και χάριν συμπαθείας προς τους ραγιάδες αι εμπορικάι πράξεις τούτων θα ενεργώνται αποκλειστικώς μετά της Ευρώπης, θα απολαύουν δε ούτοι κατ' εξαίρεσιν όλων των προνομίων, ών απολαύουν και οι διερμηνείς των ξένων κρατών, καθώς και οι υπάλληλοι αυτών, θα δίδονται εις έκαστον των εκλεγομένων αντιπροσώπων και όλων των εμπόρων και υπαλλήλων των ιδιαίτερα βεράτια, εν οίς θα καταχωρώνται οι κατωτέρω εμπορικοί όροι και αι λοιπαί διατάξεις [...]. Οι λαβόντες υψηλά βε-

ράτιά Μου έμποροι να αναγνωρίζουν ότι είναι φόρου υποτελείς του υψηλού κράτους Μου, να ζουν με την τιμήν και την υπόληψίν των και να αποφεύγουν ενεργείας, αντικειμένας εις τους τύπους της υπηκοότητος και υποτελείας. Να εκφράζουν τας ευχαριστίας δια τας ούτως υπέρ αυτών επιδαψιλευθείσας χάριτας και να εύχονται δια την μακροημέρευσιν της βασιλείας Μου [...]

Και ο Νικόλαος Παπαδόπουλος, θεωρητικός του Συστήματος των Εμπόρων της Κωνσταντινούπολης, γράφει το 1817:

Οι πραγματευταί έχουν προς εαυτούς συνάφειαν καθ' έκαστον ιδιαιτέραν, και γνωρίζονται Ισνάφια (ήτοι Συντεχνίαι) παρά της Διοικήσεως ρυθμιζόμενοι [...]

Μεγαλέμποροι δε είναι όσοι επιχειρίζονται το εξωτερικόν εμπόριον, το οποίον και μέγα ωνομάσαμεν, και τοιούτοι είναι οι εις τον Γαλατάν εγκαθήμενοι Ευρωπαίοι Γάλλοι, Άγγλοι, Γερμανοί, Ολλανδοί, και Ρώσσοι, των οποίων προ είκοσι πέντε περίπου ετών και εδώ το εμπόριον εσμικρύνθη με αύξησιν τού των ομογενών μας, δια τας προς τούτους ελεηθείσας ισονομίας, και προνόμια από της Βασιλείας του Αοιδίμου Σελίμ Γ'. δια τα ακόλουθα αίτια, και κατά τον συνοπτικώς εκτιθέμενον τούτον τρόπον.

Μετά την επίσημον Γαλλικήν Δημέγερσιν, συμβάσαν κατά την άνω σημειωθείσαν Εποχήν, το Εμπόριον των Γάλλων, απονεκρωθέν εις την Τουρκίαν δια τας εμφυλίους ταραχάς, και δια τον πολυχρόνιον θαλασσινόν πόλεμον, ηνάγκασε κατ' αρχάς τους εμπόρους της Βασιλευούσης ταύτης, να μετακομίσουν διά ξηράς τα προς χρείαν Ευρωπαϊκά εργόχειρα από την Γερμανίαν, μεταχειριζόμενοι την Βιένναν κέντρον, και Μεσαποθήκην του τοιούτου Εμπορίου. Και επειδή οι παρεπιδημούντες Ευρωπαίοι δεν επέβαλον εις τούτο, επεχείρισαν οι ομογενείς μας, και θελχθέντες από την ευδοκίμησιν, επολλαπλασιάσθησαν' αλλ' επειδή τα προνόμια των αλλογενών Ευρωπαίων εις τα Βασιλικά Τελώνια ήσαν ασυγκρίτως επωφελέστερα εις αυτούς, πολλοί των ομογενών μας οι εγκριτότεροι, υπό Τίτλον Διερμηνέως ξένης τινός δυνάμεως, απελάμβανον τα προνόμια εκείνα εις τας εμπορικής εργασίας των.

Κατά δε το 1806, επιδόν το Βασιλικόν Κράτος επεδαμιλεύσατο εις

τους εμπορευομένους εις την Ευρώπην Βασιλικά Βαράτια χορηγητικά προνομίων σχεδόν επωφελεστέρων από τας Εμπορικές Συνθήκας με τας ξένας Δυνάμεις εις τα Τελώνια, και ισότιμα εις τα Κριτήρια, και ούτως εστερεώθη το Εμπορικόν τούτο των Ελληνορωμαίων Σύστημα, του οποίου Έξαρχοι είναι δύο μέλη εξ αυτών, εκλεγόμενοι ετησίως, και κατά την αναφοράν των Συστηματικών, επικυρούμενοι παρά της Διοικήσεως με επίτηδες εκδιδόμενον υψηλόν Φερμάνι, υπό τον έντιμον Τίτλον Βεκίληδες, ήτοι Επίτροποι των Εμπόρων, τους οποίους Δεπουτάτους Ιταλικώτερον επεκράτησε συνήθεια να ονομάζωμεν.

Από την τελευταίαν ταύτην Εποχήν ημπορεί ουσιωδέστερα να καταμετρηθή η στερεώσις, και αύξησις του εμπορίου των ομογενών μας ενταύθα, εις Σμύρνην, Θεσσαλονίκην, και λοιπάς παραλίους Πόλεις του Οθωμανικού Κράτους³.

Η ίδρυση των Συστημάτων είχε από μόνη της μια δυναμική, που δε στηριζόταν ούτε στο αυτοδιοίκητο, ούτε στη χαμηλή φορολογία, ούτε στην ισόβια εξασφάλιση του επαγγέλματος. Οι ραγιαδες θα μπορούσαν τώρα αυτοδύναμα να ασκούν το εξωτερικό εμπόριο, χωρίς διαμεσολάβηση ξένων και κάθε φορά με τους όρους και τις τιμές της χώρας εισαγωγής ή εξαγωγής των εμπορευμάτων, που πλην των άλλων προσδιόριζαν και το ύψος της φορολογίας, που πλήρωναν στα οθωμανικά τελωνεία.

Οι φόρου υποτελείς πάντοτε έμποροι, ως Συστηματικοί, είχαν τώρα τη δυνατότητα να πλάσουν ένα νέο θεσμό με τους εσωτερικούς κανονισμούς που ψήφισαν και τύπωσαν κιόλας από το 1806, για να θυμηθούμε τα οκτώ Άρθρα Κεφαλαιώδη τού εν Σμύρνη συστήματος των Ρωμαίων πραγματευτών με κοινήν συνέλευσιν γενομένων, ίνα χρησιμεύωσιν ως κανόνες εις την παρ' αυτών ενεργουμένην ευρωπαϊκήν πραγματείαν⁴ και κυρίως να αναζητήσουν όλοι την απαιτούμενη τεχνομάθεια, που θα τους επέτρεπε να ανταποκριθούν στους κανόνες αλλά και τον ανταγωνισμό του διεθνούς εμπορίου.

Προσπαθώντας να σταθμίσουμε το επίπεδο της παιδείας των εμπόρων στον αρχόμενο 19ο αιώνα, και καθώς εκπαίδευση για εμπορικά ζητήματα δεν είχε οργανωθεί, καταφεύγουμε στην εξέταση των εμπορικών εγχειριδίων που κυκλοφορούν, από τη μια, και,

από την άλλη, προσπαθούμε να ανιχνεύσουμε τους δρόμους της εκπαίδευσης στους οικοδιδασκάλους, στην αυτοδίδαχτή αλλά και στα εφόδια από μια προφορική παιδεία, που γίνονται φανερά όταν μελετάμε αλληλογραφίες και εμπορικά κατάστιχα: υπάρχουν πράγματι εκεί και γνώσεις και πληροφορίες αλλά και σύνθετοι τρόποι επεξεργασίας τους, που κάποτε πρέπει να ανιχνεύσουμε τις διαδικασίες συσσώρευσής τους, ώστε να πάψουμε να θεωρούμε ότι οι άνθρωποι αυτοί αξιώθηκαν αποδεδειγμένα την εμπορική επαγγελματική επάρκεια, χάρη στο ένστικτό τους μόνο, την έμπνευση ή την παράτολμη πρόβλεψη.

Αν χρειάζεται μια αναφορά στα ελληνικά εμπορικά εγχειρίδια που κυκλοφορούσαν, θα σημείωνα ότι και στις τρεις ενότητες-συστήματα αυτών των εγχειρίδων (εμπορική αριθμητική, πίνακες ισοτιμιών, εμπορικά επιστολάρια, καταστιχογραφίες, εμπορική νομοθεσία) της Βενετίας, της Βιέννης και της Τεργέστης, υπήρχαν αξιόλογα βιβλία τα οποία κάλυπταν ανάγκες παλαιότερων εποχών και άλλων περιβαλλόντων άσκησης του εμπορικού επαγγέλματος. Δεν υπήρχε ένα γενικό βιβλίο στον τύπο του εμπορικού λεξικού, και φυσικά κανένα θεωρητικό βιβλίο για την οικονομία ή το εμπόριο.

Αυτές τις ελλείψεις, αλλά και την ανάγκη ίδρυσης εμπορικών σχολών, συνειδητοποίησαν οι Συστηματικοί.

Στον κανονισμό του Συστήματος της Σμύρνης (1806) υπήρχε πρόνοια για διάθεση συγκεκριμένων μεριδίων των συνεισφορών «εις τα οσπιτάλια της Σμύρνης, ένθα γίνεται το εμπόριόν μας και δια την εν Χίω κοινήν Σχολήν»⁵.

Οι αποφάσεις και το έργο του Συστήματος της Πόλης ήταν γενναιότερα, καθώς οι ευεργεσίες των προνομίων δεν άργησαν να φέρουν αποτέλεσμα σε συνδυασμό με την ευνοϊκότητα της συγκυρίας. Δεν έχουμε στοιχεία λεπτομερή για τα κέρδη των εμπόρων του «Συστήματος». Από τα κείμενα της εποχής εκφράζεται ευφορία και ελπίδες καλές. Γράφει ο Παπαδόπουλος το 1813: «Και το Εμπόριον του οποίου το όφελος απεδείξαμεν ωφελιμώτατον εις όλας τας τάξεις των ανθρώπων και εις το Γένος μας αναγκαιότατον δια την έλλειψιν άλλων προσόδων, και ελευθερίων επιχειρημάτων, μεγαλύνεται, τιμάται, προστατεύεται και ευδοκimei με του Θεού την βοήθειαν, και την

Βασιλικήν υπεράσπισιν. Τι μένει λοιπόν προς επαύξησιν και στερέωσιν αυτού του ωφελιμωτάτου και αναγκαιοτάτου επαγγέλματος εις το Γένος μας, ειμή μόνη η πρόπευσα σπουδή και μάθησις»⁶.

Το νομοθετικό κενό για το εμπόριο, που υπήρχε στους οθωμανικούς κώδικες, έδινε τη δυνατότητα στους διάδικους να επιλέγουν τον κριτή της διαφοράς τους. Οι ξένοι συμφώνησαν με την Πύλη να κρίνονται οι υπήκοοί τους από τους διπλωματικούς αντιπροσώπους της χώρας τους, οι οποίοι διόριζαν τους κριτές στις διαφορές μεταξύ ξένων. Όταν η διαφορά ήταν μεταξύ οθωμανού υπηκόου και ξένου, η εκλογή των κριτών γινόταν με συμφωνία των διαδίκων. Οι εφέσεις γίνονταν στο Άρτζ Οδασί και η διαδικασία κρίσης ενώπιον του ενδιαφερόμενου ξένου διπλωμάτη. Στις διαφορές μεταξύ Ελλήνων και ξένων το «Σύστημα» αναλάμβανε πλέον τις αντίστοιχες πρωτοβουλίες με εκείνες των ξένων διπλωματών για την υποστήριξη των συμφερόντων των μελών του. Οι αιρετοκρισίες δικάζονταν σύμφωνα με τα θεσπίσματα του οργανισμού του «Συστήματος» και του ευρωπαϊκού δικαίου, γι' αυτό και η εισαγωγή του γαλλικού εμπορικού κώδικα έγινε αναγκαία, μεταφράστηκε από τον Παπαδόπουλο και εκδόθηκε στη Βιέννη το 1817'. Το 1813, η γενική συνέλευση του «Συστήματος» αποφάσισε την έκδοση της Εμπορικής Εγκυκλοπαιδείας του Ν. Παπαδόπουλου. Η έκδοση έγινε απαρχή ενός εκδοτικού προγράμματος του «Συστήματος». Γράφει ο Μιχαήλ Βασιλείου, που φαίνεται να είχε την ευθύνη για όλη την εκδοτική προσπάθεια, στον αδελφό του Αλέξανδρο στη Βιέννη:

Ότι δε το Σύστημα των εν Κωνσταντινουπόλει Εμπόρων Γραϊκών, φιλοτιμείται να εκδώση εις την ημετέραν γλώσσαν μίαν εμπορικήν Εγκυκλοπαιδείαν, σε είναι γνωστόν. Τούτο το σύγγραμμα διαιρείται εις επτά τόμους· ο πρώτος τυπωθείς εις την Βενετιάν, ήλθεν ήδη εις την Κωνσταντινούπολιν· ο δεύτερος είναι καθ' οδόν· ο τρίτος ευρίσκεται εις τα πιεστήρια της τυπογραφίας· ο δε καταγινόμενος εις τούτο το σύγγραμμα Νικόλαος Παπαδόπουλος ενασχολείται ήδη με το πέμπτον. Εκ της πωλήσεως τούτου ελπίζεται μέτριόν τι κέρδος, το οποίον πολλοί των ενταύθα συστηματικών αδελφών, εκ φιλογενούς προαιρέσεως, θέλουν να αφιερωθή εις ωφέλειαν του γένους⁸.

Εκδόθηκαν 4 τόμοι από το 1815 ως το 1817. Τότε γεννήθηκε η ιδέα και συντάχτηκε το σχέδιο (1817) για την ίδρυση από το Σύστημα των Εμπόρων της Φιλολογικής Εφορίας:

Τα πανταχού καθ' εκάστην αναφαινόμενα παραδείγματα των κοινωφελών έργων αποδεικνύουσι φανερά την φιλότιμον ελευθεριότητα των ελλήνων, και ότι επιδημικώτερον αποκατέστη εις αυτούς το ένδοξον πάθος της φιλογενείας, όθεν και βασιμωτέραν ελπίδα ανεγέρσεως έχει η φιλάτη Πατρίς, δι' ό,τι όλοι σχεδόν οι ομογενείς εννοήσαντες, ότι το δραστικώτερον εις τούτο μέσον είναι η παιδεία και μάθησις, φέρονται μετά μεγάλης προθυμίας, παρακελευόμενοι αλλήλους εις την σπουδήν, οι μεν σχολεία συνιστώντες, οι δε μετ' επιμελείας διδάσκοντες, άλλοι πτωχούς μαθητάς τρέφοντες, έτεροι επωφελή και χρήσιμα βιβλία συγγράφοντες και μεταφράζοντες, και έκαστος εν συντόμω το κατά δύναμιν προσφέροντες και συνεργούντες⁹.

Η Φιλολογική Εφορία θα φρόντιζε για τη συγγραφή, μετάφραση και έκδοση ωφελίμων βιβλίων, και θα έδινε κάθε χρόνο λογαριασμό στο «Σύστημα». Αρχικά κεφάλαια για την όλη προσπάθεια θα ήταν εκείνα που θα προέρχονταν από την πώληση της Εμπορικής Εγκυκλοπαιδείας καθώς και από την πώληση της μετάφρασης του Πλουτάρχου, της οποίας τα έξοδα έκδοσης αναλάμβανε χορηγός, του οποίου το όνομα δεν αποκαλυπτόταν. Τελικά η Εφορία δεν μπόρεσε να πραγματοποιήσει την έκδοση του Πλουτάρχου και τα άλλα που είχε προγραμματίσει, πριν από τη διάλυσή της το 1821. Εκτός από τους 4 τόμους της Εμπορικής Εγκυκλοπαιδείας (1815, 1816, 1817) πραγματοποίησε άλλες δύο εκδόσεις σημαντικών βιβλίων: Ο Εμπορικός κώδιξ της Γαλλίας, το 1817, και το βιβλίο του αρχιεπισκόπου Σιναίου Κωνσταντίου, *Κωνσταντινιάς... περιγραφή Κωνσταντινουπόλεως*, το 1820.

Η Επανάσταση του 1821 σταμάτησε την όλη προσπάθεια. Οι διώξεις και οι καταστροφές διασκόρπισαν τους ανθρώπους και διέλυσαν ό,τι είχε ετοιμαστεί για να προωθήσει τους σκοπούς της φιλολογικής ή βιβλιολογικής/βιβλιονομικής εφορίας ή εταιρείας του «Συστήματος» τών εν Κωνσταντινουπόλει Ελλήνων ή Ελληνορωμαίων ή Γραικορωμαίων ή Γραικών Μεγαλεμπόρων.

Ολοκληρώνοντας την αναφορά στα καλά έργα του Εμπορικού Συστήματος της Κωνσταντινούπολης, πρέπει να αναφέρουμε την ίδρυση Ασφαλιστικής Εταιρείας με επωνυμία «Κινδυνασφάλεια» και υπεύθυνο τον Νικόλαο Παπαδόπουλο και διάδοχό του τον Ιωάννη Πολυχροιάδη.

Εξετάζοντας συνολικά τα έργα του Συστήματος και τη συνεισφορά του στη διάδοση της παιδείας, στις συνειδητοποιήσεις και στην αλλαγή των νοοτροπιών παρατηρούμε ότι, με αφετηρία την ανάγκη απόκτησης των εφοδίων του εμπορικού επαγγέλματος, ξεπερνιούνται σε μεγάλο βαθμό οι παραδοσιακές αντιλήψεις για την αυτοσχεδιαστική άσκηση του εμπορίου: οι ειδικές σπουδές στην ελληνική Ανατολή και στην Ευρώπη, με υποτροφίες, καθώς και η γλωσσομάθεια περνούν από τις διακηρύξεις στην πράξη.

Στο ιδεολογικό επίπεδο, φαίνεται πως οι έμποροι γρήγορα συνειδητοποίησαν ότι η διεκδίκηση ισοτιμίας από τους ομολόγους Ευρωπαίους και η ηγετική θέση στην ιεραρχία της ελληνικής κοινωνίας περνά μέσα από τη μέθεξη στις μεθόδους του ευρωπαϊκού εμπορίου. Η αυξανόμενη ολοένα και περισσότερο ευαισθησία της αναγεννώμενης εθνότητας, οδηγεί στη συνειδητοποίηση της ανάγκης δημιουργίας άμεσων ελληνικών προσβάσεων στις μεθόδους αυτές με την ανάπτυξη της εμπορικής παιδείας, την αντικατάσταση των ξένων εμπορικών όρων με ελληνικούς, με τάσεις καθαρισμού, στη γραμμή του Αδαμαντίου Κοραή και όχι στην καθομιλουμένη των ελλήνων πραγματευτάδων που ήταν δημοτικιστές. Με τη συγγραφή και την εκτύπωση βιβλίων, με προσδοκώμενο αποτέλεσμα μεταβολές στο χώρο των συνειδήσεων και των συλλογικών νοοτροπιών.

Τα κηρύγματα του Διαφωτισμού βρήκαν καλή υποδοχή στους Συστηματικούς εμπόρους, όπως φαίνεται από τις επιδόσεις τους, αλλά και τις εξαγγελίες και τα σχέδια που δεν πρόλαβαν να πραγματοποιηθούν ως την έναρξη της Επανάστασης. Καθώς αποτελούσαν τον κορμό της τρίτης από τις ηγετικές ομάδες/τάξεις στην Κωνσταντινούπολη, μετά τους εκκλησιαστικούς και τους Φαναριώτες, μπόρεσαν να ενστερνιστούν τα εκσυγχρονιστικά κηρύγματα έστω και αν, από συντηρητικότερες θέσεις, φαίνεται ότι ζούσαν με το φόβο της Ευρώπης και διατύπωναν όρους για τη δεξίωση της ευρωπαϊκής παι-

δείας και συνάφειας, ώστε να διασφαλίζεται η πίστη από την αθεΐα και ο φρόνιμος βίος από τη διαφθορά.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, *Τα εμπορικά εγχειρίδια της Βενετοκρατίας και της Τουρκοκρατίας και η Εμπορική Εγκυκλοπαίδεια του Νικολάου Παπαδόπουλου*, Αθήνα, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Παράρτημα του περιοδικού *Μνήμων*, αρ. 5, Αθήνα 1990.
2. Παν. Ι. Ζέπος, «Ανέκδοτα τουρκικά έγγραφα εκ των Αρχείων Βεροίας και Θεσσαλονίκης», *Αρχαίον Ιδιωτικού Δικαίου* 11 (1944), σσ. 84-86. [= Ιωαν. Κ. Βασδραβέλλης, *Ιστορικά Αρχαία Μακεδονίας. Α' Αρχαίον Θεσσαλονίκης 1685-1912*, Θεσσαλονίκη 1952, σσ. 393-396].
3. Νικόλαος Παπαδόπουλος, *Ερμής ο Κερδώς ήτοι Εμπορική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. Δ', *Εμπορικό-Γεωγραφικόν Λεξικόν Γ-Κ*, Βενετία 1817, Ανατύπωση, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1989, σσ. 431-432.
4. Ν. Σ. Γ., «Σύστημα Ελλήνων Εμπόρων προ της Επανάστασεως», *Όμηρος* 6 (1878), σ. 59.
5. Στο ίδιο.
6. Ν. Παπαδόπουλος, *Ερμής ο Κερδώς...*, τ. Α', Βενετία 1815, σ. 27.
7. *Ο Εμπορικός Κώδιξ της Γαλλίας*, μετάφραση Νικολάου Παπαδόπουλου, Βιέννη 1817.
8. *Ερμής ο Λόγιος* 6 (1816), σ. 302.
9. Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, «Βιβλιολογικά Α' [...] 3. Σύσταση "Φιλολογικής Εφορίας" και προγραμματισμός εκδόσεων του "Συστήματος των εν Κωνσταντινουπόλει Γραικών Εμπόρων" 1817 [...]", *Μνήμων* 8 (1980-82), σσ. 358-359.